

telijat pohtivat melko pitkään. He rinnastavat sen egyptiläisten tapoihin ja arvelevat sianlihan välttämisen johtuvan kunnioituksesta sikaa kohtaan. Juutalaisten ja egyptiläisten tapojen lisäksi keskustelijat pohtivat myös pythagoralaisten käytäntöä välttää sielullisten olentojen ja Plutarkhoksen mukaan etenkin kalan syömistä.

Suomennosten lukeminen on miellyttävää: Korhosen ja Kasken teksti on sujuvaa ja hyvää suomea. Sivujen marginaaleista löytyvät kreikkaneliseen tekstiin osoittavat numeromerkinnät ja jokaisen kirjoituksen lopussa on selitykset, joissa annetaan tarkempaa tietoa esimerkiksi eläinlajien nimistä, viittauksista antiikin kirjoittajien teoksiin tai avataan suomennoksen takana ollutta kreikkalaista terminologiaa.

Teoksen loppuun on sijoitettu Plutarkhosta ja antiikin ihmisen eläinsuhdetta käsittelevä essee (s. 157–215), jossa esitellään myös Plutarkhoksen elämä ja teokset, tarkemmin kolme suomennettua teosta. Lisäksi tarkastellaan ansiokkaasti Plutarkhoksen suhdetta eläimiin ja lihansyömiseen. Vaikka Plutarkhos näyttää vastustavan eläinten tappamista, hän kuitenkin toimi pappina Delfoissa, joka ”oli antiikin aikana myös teurastamo, jossa kaikuivat teurastettavien uhrieläinten huudot ja alttarilla virtasi alituinen uhrieläinten veri” (s. 173). Essee avaa suomennoksen taakse jäävää kreikkanelistä sanastoa. Voi tietysti pohtia, olisiko tämä esittely voinut olla jo teoksen alussa. Minusta kirjoittajien ratkaisu sijoittaa essee Plutarkhoksen tekstien jälkeen toimii näinkin. Nyt suomennokset voi lukea ensin, ilman ennakkokäsitystä. Toisaalta lukemisen voi aloittaa esseestä ja saada siten taustatiedot Plutarkhokselle ja eläinaiheen käsittelylle. Ylipäänsä kirjan lukuja voi lukea haluamassaan järjestyksessä.

Teoksen lopussa on vielä lyhyet, ympäristö- ja eläinetiikan dosentin Elisa Aaltolan kirjoittamat jälkisanat. Aaltola nostaa esiin joitakin esi-

merkkejä eläinoikeuskeskustelun historiasta ja toteaa, että Plutarkhos käsittelee monia eläinetiikan teemoja hyvin samalla tapaa kuin nykykeskustelussa tehdään. Voi kysyä, miksi keskustelu ei ole kahden tuhannen vuoden aikana edennyt. Aaltolan mukaan eläimiä ei ole pidetty tarpeeksi tärkeänä aiheena, ja keskustelu eläinten oikeuksista on jäänyt marginaaliin. Tämä puheenvuoro olisi mielestäni saanut olla laajempi: Plutarkhoksen näkökulmien rinnalle ja samojen kansien väliin olisi hyvin mahtunut nykypäivän eläinetiikkaa käsittelevä laajempi puheenvuoro.

Plutarkhosta on tietysti hedelmällistä lukea myös varhaisen juutalaisuuden ja kristinuskon näkökulmiin verraten. Hän eli aikana, jolloin roomalaiset tuhosivat Jerusalemin tempelin: näin eläinten uhraaminen päättyi juutalaisuuden piirissä. Kristinuskon kirjoituksissa eläimillä on monenlaista symboliarvoa, mutta mitä muuta arvoa eläimillä oli? Demoniset voimat liittyvät eläimiin esimerkiksi Jeesuksen mereen ajamassa sikalaumassa ja erinäisissä *Antonioksen elämän* episodeissa. Askeettiseen elämään kuuluu syömisen sääntely ylipäänsä. Ihmisen ja eläimen vastapariisuus kesyntyä joskus; Johannes Moskhoksen *Niityssä* vanhus Gerasimoksen ja leijonan yhteiselo symboloi askeettisen elämän tuomaa rauhaa ihmisen ja luomakunnan välillä.

Tua Korhosen ja Liisa Kasken taitavat suomennokset viitteineen ja selityksineen muodostavat onnistuneen kokonaisuuden. Antiikin näkökulmien lisäksi kokonaisuus tarjoaa taustan tämän päivän keskusteluihin eläinten kyvyistä ja oikeuksista. Vaikka kreikkaa osaavien on suotavaa lukea Plutarkhosta alkukielellä, on hienoa, että nämä kirjoitukset voi lukea myös suomeksi. Korhoselta ja Kaskelta on odotettavissa lisää laadukkaita suomennoksia, sillä Korhonen johtaa antiikin draamojen suomennostyöryhmää, jossa hänen ja Kasken lisäksi Sofoklesta, Euripidesta, Aristofanesta ja Plautusta suo-

mentavat Vesa Vahtikari ja Arto Kivimäki. Näitä suomennoksia voi tämän teoksen perusteella odottaa suurella kiinnostuksella.

ULLA TERVAHAUTA, TEOL. TRI

ISMO DUNDERBERG

Jeesus, seksi ja harhaoppiset sekä muita kirjoituksia varhaisesta kristinuskosta. Helsinki: Suomen Eksegeettinen Seura 2015. 370 s.

Ismo Dunderberg är professor i Nya testamentets exegetik vid Helsingfors Universitet sedan 2008, efter att ha vikarierat för Heikki Räisänen i samma tjänst sedan 2003. Han är tillika dekanus för teologiska fakulteten. Den aktuella artikelsamlingen är rubricerad ”Jesus, sex och hereetikerna samt andra essäer om tidig kristendom”. Av de tjugo essäerna i boken är de flesta tidigare publicerade (sju i *Teologisk Tidskrift*, tre i tidskriften *Vartija*, sju i olika artikelsamlingar). Tre är tidigare opublicerade: installationsföreläsningen från 2009 samt två andra föredrag. Artiklarna är uppdelade i två avdelningar, som i grova drag handlar om ”nytestamentliga” och ”gnostiska” teman, men gränserna är rätt flytande.

En del artiklar är populärvetenskapliga, men det finns ingen större skillnad i jämförelse med de strikt exegetiska bidragen. Detta sakförhållande återspeglar dels dilemmat med att presentera Nag Hammadi-forskning, som även för teologiskt och exegetiskt skolade läsare kan vara ett främmande land där resoguiden får anstränga sig att vara tydlig och förståelig. Men dels verkar det klarspråkliga sättet vara naturligt för Dunderberg. Här påminner hans essäer om Heikki Räisänens omfattande populärvetenskapliga men också vetenskapliga

produktion. Att det finns lite upprepnings vad gäller gnosticismlforskningen beror på essäernas tillkomsthistoria och känns inte störande.

En detaljerad exegetisk granskning av ett sådant här, ganska allmänt hållet verk lönar sig knappast, de stora vetenskapliga fynden publicerar man nog i andra sammanhang. Ett mer intressant perspektiv är att se Dunderbergs bok som en representant för dagens forskningstrender i Helsingfors. Efter Heikki Räisänen's förtida bortgång i december 2015 väcks frågan om hans arv. Räisänen satte sin prägel på en hel generation exegeter i Helsingfors (men också på andra ställen, inklusive Åboprovinsen). Räisänen var Dunderbergs pro gradu (magisteruppsats) handledare och sedan en mentor i fortsatta studier, även om Dunderbergs doktorsavhandling om Johannes och synoptikerna tog form i Kiel under Jürgen Beckers handledning. En stor del av Räisänen-effekten har varit indirekt genom Dunderbergs andra kollegor i Helsingfors. Av dessa omnämns i förordet Johannesforskaren Raimo Hakola samt Risto Uro och Antti Marjanen. De två sistnämnda var viktiga för Dunderbergs postdoktorala studier genom att inviga honom i Nag Hammadi-forskningen.

Det kanske mest kännetecknande för Helsingforsskolan som uppstod under Räisänen's tid är betoning på objektivitet, eller snarare ett "fair play" etos, som stundom närmar sig en sorts positiv särbehandling av det annorlunda. Gnostikerna – av kyrkofäderna stämplade som kättare – är ett passligt forskningsobjekt i detta avseende. I praktiken leder detta forskningsintresse till att man hellre talar om "tidig kristendom" i dess mångfald än om "Nya testamentet" som en kanonisk helhet. Metodiskt sett gynnar intresset för marginella eller förbisedda religiösa grupper dels sociologiska och dels jämförande religionsvetenskapliga analysredskap. Vissa helsingforsforskare utvecklar och

tillämpar mycket avancerade metoder i denna riktning, men Dunderberg står närmare Räisänen med sin varsamma, översiktliga användning av sociologiska, litterära och religionsvetenskapliga modeller. Begrepp som ideologi, identitet och den andre hör otvunget till hans språkbruk, men själva argumenteringen påminner om Räisänen's oemotsägliga common sense logik.

Att Dunderberg har anammat denna "fair play" anda och dess sociologiska hermeneutik framgår exempelvis av artikeln om gnosticismen som kristendoms "andre". Där engagerar sig Dunderberg också i inomkyrklig diskussion, föranledd av Erik Vikströms (då biskop i Borgå stift) intervju i *Kyrkpressen*. Biskopen ondgjorde sig över det "förfall" i kyrkans förkunnelse vars rötter finns i exegetikundervisningen vid Teologiska fakulteten i Helsingfors och på Kyrkans forskningscentral. Det är en enkel match för Dunderberg att påpeka flummigheten i biskopens kritik. När Dunderberg vill tillrättvisa de konservativa i kyrkan, gör han det gärna med en historisk jämförelse, till exempel som i artikeln om andligt ledarskap och dess kritik i tidig kristendom: den sektaristiska Luther-stiftelsen och Missionsprovinsen har överraskande likheter med "andliga" valentinska kristna!

Men trots några salvor mot de trångsynta utmanas läsaren inte med några skakande reformprogram. Inga trossatser ifrågasätts. Den fromma förhoppningen är att kyrkan och bibelläsarna tar hänsyn till exegetisk forskning; så lyder slutplädningen i den mångsidiga och informativa artikeln om de yttersta tiderna. Som Räisänen tror Dunderberg på den sunda vetenskapens frigörande kraft, men samtidigt är han den upplysta kyrkans tjänare, en insider på ett annat sätt än Räisänen.

En intressant metodisk förskjutning som Dunderberg själv tar upp i förordet är att han nu drar sig för

att konstruera käll- och redaktionskritiska hypoteser (s. 2). Man erinrar sig t.ex. Räisänen's *Die Parabeltheorie im Markusevangelium* (1973), en tämligen komplicerad analys av liknelsetalet i Markus 4 – något som saknar motstycke i Räisänen's sena produktion. Men trots att samma utveckling kan skönjas hos andra helsingforsexegeter, är detta knappast en Räisänen-effekt utan markerar en större förskjutning inom internationell forskning. Det är väl så att nya intressen måste tränga undan gamla frågeställningar.

Ett typiskt fenomen bland experter på ett speciellt forskningsområde är en viss närblindhet där studieobjektets fascinerande mångfald skymmer sikten för dess typiska drag, dess "identitet". Dunderberg riskerar en sådan närblindhet när han säger sig undvika termen gnosticism i möjligaste mån och vill hellre beskriva de individuella tidigkristna lärarnas tankar (s. 4). Lyckligtvis går han inte lika långt som några andra experter i gnosticismen utan kan beskriva denna strömning och dess huvudriktningar ganska översiktligt. Samtidigt besannar hans essäer den väsentliga mångfalden av valentinska och andra gnostiska texter. En motsatt risk verkar finnas i Dunderbergs diskussioner av Johannesevangeliet. Där lever det i forskningen vanliga slagordet "Johannes och synoptikerna" oproblematiskt vidare. Om man i stället frågar efter Johannesevangeliet's plats bland de övriga tidiga evangelierna – *John among the Gospels*; en boktitel av D. Moody Smith – ser man plötsligt att Johannes' beroende eller oberoende av de hopbuntade "synoptikerna" inte är de enda alternativen.

Många intressanta artiklar kan här bara omnämnas: omprövning av diakonibegreppet i den tidiga kyrkan, Marias evangelium, syndens sociologi i Första Johannesbrevet, osv. Särskilt bör noteras den banbrytande artikeln "Emotionerna och världens tillblivelse" som bely-

ser den valentinska kristendomens skapelsemytologi som en redogörelse för emotionernas uppkomst. Känsloerna (*pathos*), eller åtminstone de negativa emotionerna som rädsla och sorg, är något ont enligt valentianerna och många andra antika filosofier. Att förstå skapelsens ursprung möjliggör en religiös "terapi" vars mål är befrielse från de skadliga emotionerna.

Överlag kan Dunderbergs väl-skrivna bok rekommenderas för varje teolog och humanist som vill veta mera om evangelierna, tidig kristendom och gnostiska texter. Boktiteln, som är hämtad från den inledande artikeln (publicerad 2006), är oförsäkrat publikfriande. Om den får någon läsare att öppna boken i hopp om chockerande avslöjanden typ Da Vinci -koden, så tror jag att besvikelsen snart förvandlas till nyfikenhet.

KARI SYREENI, PROF.

**MATÝAS HAVRDA,
VIT HUŠEK AND JANA
PLÁTOVÁ (EDS.)
The Seventh Book of the
Stromateis: Proceedings of
the Colloquium on Clement
of Alexandria (Olomouc,
October 21–23, 2010).
Leiden: Brill 2012. 386 s.**

Clemens Aleksandriaiseen on viime aikoina kohdistunut paljon tutkimuksellista kiinnostusta. Clemens oli oppinut kirjoittaja, jonka säilyneissä teoksissa on runsaasti lainauksia Raamatusta ja antiikin kirjallisuudesta. Tästä syystä hän on kiinnostava hahmo monen alan tutkijamusta ajatellen. Clemensin tarkkaa elinaikaa ei tiedetä, mutta hän lie-nee kuollut vuoteen 215 mennessä ja hänen keskeiset teoksensa (*Protreptikos*, *Paidagogos* ja *Stromateis*) ajoitetaan 190-luvulle.

Vaikka Clemensin tuotantoon tutustumisen avaa kiinnostavia näköaloja myöhäisantiikin ja varhaiskristillisyyden tutkimukseen, on hän usein jäänyt vähälle huomiolle. Esimerkiksi varhaiskristillisyyden oppikirjat tyytyvät usein mainitsemaan hänet lyhyesti ennen kuin siirtyvät käsittelemään ensin Aleksandriassa ja sitten Kesareassa toiminutta Origenesta. Clemensin reseptiossa on ristiriitaisia piirteitä, mutta yleisesti ottaen häntä on pidetty proto-ortodoksina, joka puolusti oikeita oppeja jo esinikealaisena aikana; viime aikoina hänet on nähty erityisen kiinnostavana toisen vuosisadan filosofisen kristillisyyden edustajana. Omassa tutkimuksessani olen liittännyt hänet osaksi kristillisen asketismin varhaisia vaiheita.

Matýas Havrdan, Vit Hušekin ja Jana Plátován toimittama kokoomateos *The Seventh Book of the Stromateis* perustuu Tšekin Olomoucissa 2010 järjestetyn Clemens-kollokvion esitelmiin. Tilaisuus on jo itsessään merkki kasvavasta Clemenskiinnostuksesta; se on myös saanut jatkoa, kun tutkijat kokoontuivat samaan kaupunkiin toukokuussa 2014 pohtimaan Clemensin eksegeesiä ja Raamatun käyttöä. Kokouksen otsikko saattaa kuulostaa kuivalta, mutta *Stromateiksen* seitsemäs kirja on erittäin mielenkiintoinen osa varhaiskristillistä kirjallisuutta: sen aiheena on täydellinen gnostikko ja millainen hän on.

Clemens aloittaa esityksensä toteamalla, että "on aika osoittaa kreikkalaisille, että vain yksin gnostikko (*gnostikos*) on hurskas (*theosebés*)". Kirjassa on paljon viitteitä Platoniin ja Raamattuun ja lisäksi se sisältää keskustelua uskosta, tiedosta ja viisaudesta. Clemensin mukaan *gnosis* on ilmoitusta, joka täydellistää tai jumalallistaa ihmisen. Usko (*pistis*) onkin Clemensin mukaan eräänlaista tietoa (*gnosis*). Viisaudesta (*sophia*) *gnosis* kuitenkin eroaa siten, että toisin kuin ilmoitettua tietoa, viisautta voidaan opettaa ihmiselle (Strom. 7.10).

Stromateiksen seitsemäs kirja on tärkeä lähde varhaiskristillisyyden tutkimukselle, koska Clemens käy siinä keskustelua monien muiden kristittyjen opettajien kanssa. Toki hän on heidän kanssaan pääasiassa eri mieltä siitä, millainen on täydellinen gnostikko ja millaista on kunnollinen kristillinen elämä, mutta tunnemme monia kirjoittajia juuri Clemensin selostusten kautta. Esimerkiksi Valentinon nimetään luettelossa, jossa Clemens listaa myös Markionin ja Basilideen (Strom. 7.17). Clemens keskustelee raamatuntulkinnasta ja argumentoi, että varhaisella kirkolla on parhaat periaatteet erottaa oikea opetus väärästä kirjoitusten avulla (Strom. 7.15–16). Heresiologina Clemens eroaa esimerkiksi Tertullianuksesta, jonka tyyli oli huomattavasti poleemisempi. Clemens on tyyliään jopa akateeminen ja hänen kuvauksiaan ja lainauksiaan toisten ryhmien edustajista pidetään usein luotettavina.

Havrdan, Hušekin ja Plátován toimittama teos jakautuu johdannon jälkeen kolmeen osaan ja liitteisiin. Johdannon on laatinut Anniewies van den Hoek ja siihen sisältyy myös laaja Clemens-bibliografia. Ensimmäinen osa "Piety" sisältää kuusi artikkelia, toinen osa "Perfection" viisi, kolmas osa "Truth" neljä. Liitteinä on kaksi Clemensin *Paidagogos*-teoksen päättävää hymniä käsittelevää artikkelia. Osoiden (ja artikkelien) otsikointi ei juurikaan kuvaa *Stromateiksen* seitsemännen kirjan rakennetta ja teemoja. Sisältölähtöisempi otsikointi olisi tehnyt teoksesta huomattavasti houkuttelevamman, nyt toimittajat ja kustantaja eivät ole irrottautuneet konferenssin alkuperäisestä teemasta; myös siinänsä hyvän johdannon olisi voinut muokata julkaisuun sopivaksi.

Teoksen avaa Alain Le Boulluecin artikkeli, joka käsittelee Clemensin filosofista metodologiaa ja yhteyksiä kreikkalaisen filosofian, Uuden testamentin ja Vanhan testamentin profeettallisten kirjoitusten välillä. Le Boulluec on Clemens-tutki-